

Dat zogenaamde huis is in de werkelijkheid meer een onzichtbare stad die het decor vormt voor onze beraadslagingen

Willem Witteveen*

1 Voorgeschiedenis

De metafoor van het huis van de rechtsstaat dankt haar volgens Van Klink niet te rechtvaardigen bestaan aan een onderwijskundige kunstgreep van twee aankomende docenten. Mark Bovens en ik gaven zo'n vijftien jaar geleden samen een cursus over de rechtsstaat voor een groep bestuurskundestudenten. Bovens wilde laten zien dat de opvattingen over de rechtsstaat historisch variabel zijn en in verschillende lagen over elkaar heen zijn komen te liggen, met als gevolg dat interpretatie van de rechtsstaatgedachte op tegenstellingen tussen elementen uit verschillende perioden stuit. Ik wilde de nadruk leggen op de rechtsstaat als een voortgaand debat, als een retorische strijd met een vooralsnog open einde, waarin rechtsstaatbeginselen als topoi tegenover elkaar konden worden gesteld, maar elkaar soms juist ook ondersteunden. Van het gelaagde schema was door een simpele aanpassing een huis te maken en de kamers bevatten dan de topoi die de bewoners bezighielden (zie figuur 1).

Dat het huis van de rechtsstaat een metafoor was, was ons meteen duidelijk. De rechtsstaat is niet in letterlijke zin een huis waar mensen in wonen. Metaforen geven een selectieve ordening van de werkelijkheid, ze maken sommige aspecten zichtbaar en verdonkeremanen andere. Het was dus een didactisch hulpmiddel dat met beleid moest worden gehanteerd. Reden om het voor onderwijsdoeleinden te gebruiken was dat het beeld de complexiteit van de rechtsstaatgedachte als een historische en sociale constructie (ook al metaforische termen!) goed deed uitkomen, beter dan de gangbare staatsrechtelijke definities die te veel het legaliteitsbeginsel verabsoluteerden of een volstrekte innerlijke harmonie van de rechtsstaatgedachte vooropstelden (bijvoorbeeld door de rechtsstaat als eenheid tegenover de dictatuur te plaatsen). Bovens greep later ook weer naar de

* Willem Witteveen is hoogleraar encyclopedie van de rechtswetenschap aan de Universiteit van Tilburg. Bij het schrijven van dit stuk heeft hij dankbaar gebruik gemaakt van commentaar van Mark Bovens.

<i>20^e eeuw</i>	Sociale rechten - werkgelegenheid - bijstand - onderwijs - huisvesting		Behoorlijk bestuur - beginselen behoorlijk bestuur - vereisten van behoorlijkheid - behoorlijke wetgeving		<i>social</i>
<i>19^e eeuw</i>	Politieke rechten - kiesrechten - petitie - vereniging & vergadering - demonstratie	Parlementaire stelsel - ministeriële verantwoordelijkheid - vertrouwensregel - meerderheidsregel - openbaarheid	Scheiding politiek-bestuur - primaat politiek - ambtelijke neutraliteit - scheiding beleid-uitvoering		<i>democratisch</i>
<i>18^e eeuw</i>	Vrijheidsrechten - leven - eigendom - meningsuiting - huisrecht - habeas corpus	Trias Politica - algemeenheid wet - constitutioneel toetsing-verbod	Rechtsbescherming - onafhankelijkheid - onpartijdigheid	Legaliteit - materieel wetsbegrip - rechtszekerheid - rechtsgelijkheid - nulla poena - verbod-terugwerkende kracht	<i>liberal</i>

Figuur 1 Het huis van de rechtsstaat

metafoor van het huis van de rechtsstaat voor zijn oratie – en een openbare les is natuurlijk ook een bij uitstek didactische situatie. Zelf maakte ik er behalve in het eerstejaaronderwijs ook gebruik van om een abstracte redering over de wending van rechtsstaat naar rechtsstatelijkheid voor de WRR in passende concrete beelden te vertalen – en een dergelijke concretisering geldt als een didactische verlevendiging van een theoretisch betoog dat op zich eveneens in andere termen wordt gehouden. De analyse van de problemen van de rechtsstaat was dus niet afhankelijk van de gekozen beeldspraak.

Op geen enkel moment hebben Bovens of ik de illusie gehad dat het beeld van de rechtsstaat als een huis de essentie of de kern van het complexe verschijnsel uitdrukt of dat het niet nodig zou zijn rechtsstatelijke problemen ook nog in andere modellen of volgens bepaalde theoriegeladen definities te benaderen. Integendeel, juist het feit dat de rechtsstaat in termen van onze huis-metafoor een historische constructie is en een retorische strijd over en tussen beginselen impliceert met noodzakelijkerwijs een open einde, maakt dat het in theoretische zin onmogelijk is dit onderwerp slechts vanuit één bepaalde metafoor of zelfs één bepaald model of theorie te benaderen. De strijd over de juiste interpretatie van de rechtsstaat is noodzakelijkerwijs ook een strijd over de juiste metaforen en modellen van de rechtsstaat.

2 Casus belli

Het merkwaardige van de kritiek van Van Klink is dat hij en wij grotendeels dezelfde opvattingen lijken te hebben over de rechtsstaat. Als Van Klink het heeft over 'het pluriforme maar tegelijkertijd unificerende en autoritaire, controversiële, antagonistische en ideologische karakter van het vertoog over de rechtsstaat' klinkt dat weliswaar wat gezwollen, maar het is goed te rijmen met een opvatting die de retorische strijd tussen elementen van de rechtsstaat benadrukt en ook alleszins verenigbaar met een visie op de rechtsstaat als een in de geschiedenis veranderende sociale constructie. Op één wezenlijk punt bestaat er wel controverse. Van Klink lijkt te menen dat de rechtsstaat net als een wet door de functionarissen van de overheid bindend wordt vastgesteld, terwijl het vertoog van de rechtsstaat zich volgens mij juist altijd aan bindende vaststellingen onttrekt; de rechtsstaat heeft een contrafaktisch karakter en kan ook nooit door een goedbedoelende overheid (maar zeker niet door een kwaadwillende overheid) bindend worden gedefinieerd. Op dit belangrijke punt kom ik later terug.

Meer verschil van mening bestaat er in deze polemiek over de vraag wat een metafoor is en wat je er als wetenschapper op legitieme wijze mee kunt doen. Van Klink stelt eisen van passendheid die kennelijk voor alle academische gebruik van metaforen hebben te gelden, terwijl ik een contextuele

benadering prefereer waarbij de metafoor slechts als passend mag worden ingezet als de situatie en de context daartoe aanleiding geven. Tegenover Van Klinks kritische hermeneutiek verdedig ik een reflectieve en contextuele metaforologie.

Enigszins verrassend is dat er nog een derde twistpunt is. Van Klink en ik hebben andere ideeën over wat een huis tot huis maakt. Voor Van Klink is een huis uitsluitend een door objectieve criteria gekenmerkt empirisch verschijnsel, voor mij is het ook een van normatieve verwachtingen doortrokken emotioneel identificatiemiddel. Ik begin met dit derde verschil van inzicht, omdat het zijn weerslag heeft op de controverse over de metafoor (en pas hierna het verschil van mening over de aard van de rechtsstaat begrijpelijk wordt).

3 Een huis is nog geen huis als er huis op staat

Drie belangrijke eigenschappen van de rechtsstaat worden door de metaforische identificatie met een huis aan het zicht onttrokken, meent Van Klink. 'Om te beginnen bestaat een huis uit concrete objecten (kamers, voorwerpen) en personen (bewoners, gasten), terwijl de rechtsstaat is opgebouwd uit ideeën.' De strijd over de betekenis van die ideeën valt dus buiten beeld, de huismetaphoor zou er zelfs toe uitnodigen het huis van de rechtsstaat als een veilig bezit voor te stellen. (Wat Bovens noch ik ooit beweren.) Een huis dat bestaat uit objecten en personen? Waarom zou een huis niet ook of zelfs primair als een idee worden opgevat? Mensen hebben toch uitgesproken normatieve verwachtingen over hun woonstee, verwachtingen die sterk uiteen kunnen lopen en zelfs tot heel wat strijd aanleiding kunnen geven? Van Klink gaat nog een stap verder. 'In een huis leven de objecten relatief vredig naast elkaar [...] maar de concepten van de rechtsstaat conflicteren met elkaar en bestrijden elkaar onophoudelijk op leven en dood.' Alweer een vreemde opvatting over wat een huis is en wat er zoal in gebeuren kan, gevolgd door een verre van onschuldige personificatie van 'concepten' die – als waren zij mensen – met elkaar in gevecht raken, op leven en dood nog wel. Zou er ook in huizen niet soms op leven en dood gevochten worden? De toename van huiselijk geweld levert helaas een illustratie van wat ik bedoel: huizen zijn meer dan een verzameling objecten en personen, het zijn plekken waar zich het volle leven afspeelt, in positieve en in negatieve zin. Een didactische metaforiek kan allerlei aspecten van dit volle leven benutten en er is dan ook geen enkele reden waarom macht en geweld buiten het conceptuele bereik van de metafoor zouden vallen.

Het derde verschil dat Van Klink constateert is nog vreemder. 'Huis is een descriptief, betrekkelijk neutraal, begrip dat een verzameling stenen omschrijft dat door cement bijeen wordt gehouden, dat bestaat uit voor-

werpen als stoelen, tafels en lampen en waarbinnen mensen, al dan niet in harmonie met elkaar samenleven,' meent Van Klink. (Opeens kan er binnen een huis kennelijk ook niet harmonieus worden samengeleefd.) De rechtsstaat is volgens hem daarentegen een sterk normatief en ideologisch geladen concept dat, onder meer, in staat is zich superieur te beschouwen aan andere staten (nogmaals die personificatie). Dit is alweer een onzuivere tegenstelling. Ook een huis is een normatief en ideologisch geladen construct. Om een zinvolle vergelijking van overeenkomsten en verschillen tussen 'huis' en 'rechtsstaat' mogelijk te maken is het slechts nodig huizen niet primair als verzamelingen van objecten en personen voor te stellen, maar ze te zien als plaatsen waar gewoond wordt, als door mensen gemaakt, als ruimtes waarbinnen zich de meest uiteenlopende activiteiten kunnen afspelen, als ruimtes ook die voor de bewoners van belang zijn (het interne perspectief), die betekenis hebben, emotionele waarde en waarbij altijd ook vele anderen betrokken zijn dan die bewoners zelf (het externe perspectief). We hoeven kortom alleen maar een minder eenzijdig semantische kijk op het huis te hanteren, wat meer de pragmatische kant op te kijken, om overeenkomsten te construeren tussen al die kenmerken van rechtsstatelijkheid die Van Klink belangrijk vindt en het huis als woonstee. Een huis is nog geen huis als er huis op staat, maar pas als het als huis gebruikt wordt. (En dat geldt ook voor de rechtsstaat.)

4 De conventionele versus de reflectieve metafoor

Van Klink stelt dat metaforen in de wetenschap op hun passendheid beoordeeld moeten worden. Metaforen zijn passend als ze belangrijke of relevante eigenschappen van het onderwerp van de vergelijking naar voren halen zonder andere belangrijke of relevante eigenschappen aan het zicht te onttrekken. Een semantische eis is dat alleen geappelleerd wordt aan de bij het publiek bekende, conventionele betekenissen van de vergeleken onderwerpen. Passendheid lijkt ook mij een goed criterium voor de keuze van een metafoor, maar ik denk niet dat er algemene uitspraken kunnen worden gedaan over de passendheid van een metafoor die opgaan voor alle situaties en contexten waarin wetenschap wordt bedreven. De eis van passendheid is voor mij niet een generaliseerbare en objectiveerbare semantische eis, maar een criterium uit de retorische traditie: *decorum*. Dat wil zeggen dat de passendheid van een stijlmiddel beoordeeld moet worden aan de hand van kenmerken van de situatie waarin spreker en publiek (of schrijver en publiek) zich bevinden en dat gelet moet worden op de contextuele factoren die taaluitingen betekenisvol maken. Gezien de immense variatie in mogelijke situaties en contexten, is het *decorum* niet in algemene termen bepaalbaar. Een metafoor die geschikt is in de collegezaal, hoeft niet

geschikt te zijn in een congrespaper; passendheid is alleen al afhankelijk van de inschatting die de spreker of schrijver maakt van de kennis en vaardigheden van zijn publiek.

Objectiviteit is bij de keuze voor een metafoor vervolgens nooit helemaal haalbaar, omdat elke metafoor bepaalde eigenschappen uitvergroot en andere weglaat; de selectiviteit van de metafoor is zowel de kracht als de zwakte ervan. (Die stelling gaat overigens ook op voor andere stijlmiddelen, zoals de personificatie of de definitie.) Ik vrees dan ook dat er geen enkele metafoor te vinden zal zijn waarvan niet gezegd kan worden dat deze een belangrijke of relevante eigenschap van het onderwerp aan het zicht onttrekt. Daarom is niet conventioneel maar reflectief metafoorgebruik aan te bevelen in een wetenschappelijke setting. Want de reflectieve houding van de metafoorgebruiker doet haar beseffen dat elke metaforische ordening op een bepaalde manier scheef is en dat er gezocht moet worden naar datgene wat de metafoor weglaat. Dat kan door naast een bepaalde ordenende metafoor nog een andere metafoor tot de discussie toe te laten of door een metafoor tegenover een model of theorie te plaatsen; de uitgeselecteerde aspecten komen dan waarschijnlijk wel weer in beeld.

De gedachte dat het publiek altijd al bekend moet zijn met de overgedragen eigenschappen, in de zin van een gemeenschappelijk gedefinieerde verzameling gemeenplaatsen over *topic* en *vehicle*, betekent in feite een forse inperking van de mogelijkheden om metaforen te interpreteren en te gebruiken ter ondersteuning van een standpunt en geven daarmee ook een onderschatting te zien van de cognitieve vaardigheden van een academisch publiek. In een conventionele benadering van de huis-metafoor staat de woonfunctie ongetwijfeld voorop, maar als een spreker een huis definieert als een constructie die voortdurend onderhoud nodig heeft, en zelfs in een permanente staat van verbouwing verkeert (de Amsterdamse herenhuizen zijn meteen een concreet voorbeeld), dan is het voor een academisch geschoold publiek heel goed mogelijk de spreker in die van de conventie afwijkende gedachtegang te volgen. Door de verbouwing toe te laten tot de metaforiek van het huis wordt het mogelijk de uitspraken te doen over de verandering van het in eerste instantie als stabiel voorgestelde construct en wordt het bereik van interpretaties en argumentaties vergroot. Omdat bij een verbouwing ook een architect, een aannemer, werklieden, burens en overheidsinstanties betrokken zijn, wordt de metafoor ook meteen maatschappelijk relevanter en wordt de uitvergroting van het belang van de bewoners of eigenaren die deel uitmaakte van de primaire op de woonfunctie gerichte betekenis, voor het moment (en contextueel) ongedaan gemaakt.

Reflectief gebruikte metaforiek berust niet op een vaste verzameling gemeenplaatsen, maar onderzoekt de betekenis mogelijkheden van een

voor het publiek toegankelijke vergelijking, zoals de vergelijking van een staat met een huis. Door zo expliciet te zijn (in tegenstelling tot de meer impliciete ordenende effecten die bijvoorbeeld van de personificatie van de rechtsstaat als een handelende persoon uitgaan) lokt een dergelijk metafoorgebruik interpretatie en kritiek uit, wellicht zelfs ontmaskering door een kritische toehoorder als Van Klink. Dat versterkt in mijn optiek juist de reflectiviteit, het bevordert de kritische oordeelsvorming over het onderwerp, en is derhalve geen reden voor het achterwege laten van de vergelijking.¹

5 **Ordering door metaforen**

De semantische benadering van Van Klink leidt al met al hooguit tot een zeer beperkt gebruik van metaforen in wetenschappelijke contexten. Toch meent hij dat metaforen de wetenschap vooruit kunnen brengen als ze voortkomen uit onvrede met een gevestigde conceptualisering en dat ze zelfs een onderzoeksprogramma kunnen bieden. Als voorbeeld noemt hij de wisseling van metaforen voor de menselijke geest die niet langer als een klok, radar of radio, maar als een computer wordt voorgesteld. De nieuwe metafoor wordt een succesvol onderzoeksprogramma als de relevantie van de daardoor geactualiseerd eigenschappen groter is dan de relevantie van door oudere metaforen geactualiseerde eigenschappen, zo is kennelijk het idee. Strijden ook hier dan de metaforen op leven en dood? Het lijkt mij zinvoller het potentieel van metaforen voor nieuw onderzoek te zoeken in het naast elkaar plaatsen van verschillende relevante ordenende metaforen die elk verschillende eigenschappen uitvergrooten, zoals ze ook stuk voor stuk andere eigenschappen in de schaduw zetten. Dan wordt op een aantal verschillende dimensies vergelijking mogelijk van de sterke en zwakke punten van de conceptualiseringen. Dus de vraag opwerpen in hoeverre ook in de tijd van de computer de metafoor van de geest als klok, radar of radio nog bruikbaar en relevant zijn. Wat de rechtsstaat betreft, moet dan uiteraard de

1 Een fraaie illustratie van de dynamiek van retoriek en ontmaskering geeft een column van Martin Bril, waarin hij reageert op een uitspraak van premier Balkenende die de ontevredenheid van veel Nederlanders over de toestand van het land vergelijkt met een verbouwing, waar in alle hectiek de moedeloosheid soms kan toeslaan, maar waarbij het juist dan zaak is het einddoel in het oog te houden. Balkenende: 'We moeten blijven doorpakken, zodat we in 2007 aan de hand van de opbrengsten kunnen laten zien hoe noodzakelijk deze verbouwing is geweest.' Bril draait de pointe om door te stellen dat het eerste einddoel van een verbouwing uiteraard de succesvolle realisering van het ontwerp is, maar dat er binnen een paar weken een ander einddoel ontstaat: de aannemer en zijn ploeg zo snel mogelijk de deur uit werken, waar een handige aannemer op inspeelt; hij wordt uiteindelijk betaald om op te hoepelen, ook al lekt het dak nog steeds. Door deze ontmaskering kan Bril vervolgens Balkenende in de positie van de malafide aannemer plaatsen die beter weet wat goed is voor de bewoners van het huis dan de bewoners zelf. (Martin Bril, *Verbouwing*, de Volkskrant 24 april 2005.)

vraag gesteld worden welke andere metaforen er behalve de voor didactische doeleinden geconstrueerde metafoor van het huis nog denkbaar zijn. Voor wetenschappelijk onderzoek kan het interessant zijn van de veronderstelling uit te gaan dat in het door talloze factoren beïnvloede politiek-juridische discours een aantal gelijkwaardige ordenende metaforen voorkomen waar sprekers zich van bedienen bij hun argumentatieve strategieën en pogingen tot duiding van de retoriek van anderen. In mijn boek *De denkbeeldige staat* noem ik dit – voortbouwend op de meer pragmatische georiënteerde onderzoekstraditie van Lakoff/Johnson en Schön – structurerende metaforen.² In tegenstelling tot de expliciete, didactische beeldspraak is de structurerende metafoor uit het politiek-juridische discours doorgaans een zwakke, maar toch ordenende metafoor: het *schip* van staat, de overheid als een *bedrijf*, de staat als *systeem*, *machine*, *netwerk*, *sociaal contract* of *theater*. Sprekers maken strategisch gebruik van deze en andere structurerende metaforen, ze schuwen doorgaans de wisseling van metafoor in de loop van hun betoog of redenering niet en ze gebruiken vaak gemengde beeldspraak (zie bijvoorbeeld de woorden van Balkenende, geciteerd in voetnoot 1). Structurerende metaforen zijn retorisch functioneel, omdat ze een repertoire verschaffen dat uiteenlopende en tegengestelde doelen en strevingen kan uitdrukken en dat een spreker kan inzetten bij zeer uiteenlopende, soms antagonistische activiteiten die tot de sociale constructie van betekenis bijdragen. De beeldspraak van het huis van de rechtsstaat onderscheidt zich als didactische constructie die door zijn expliciete karakter tot interpretatie, kritiek en uitbreiding aanzet, van deze impliciet gebruikte, onopvallende – en juist daardoor minder onschuldige – structurerende metaforen.

6 Van rechtsstaat naar rechtsstatelijkheid

Van Klink wijst de metafoor van het huis van de rechtsstaat als ondeugdelijk en zelfs gevaarlijk van de hand. Hij vindt het niet nodig een alternatieve metafoor, model of theorie te presenteren die beter of ongevaarlijker is dan de huis-metafoor, laat staan dat hij een visie op de rechtsstaat ontwikkelt die aan zijn eigen eisen van passendheid voor het wetenschapsbedrijf zou voldoen. Dat komt, omdat hij 'niet geïnteresseerd is in de verdere normatieve uitbouw van het rechtsstaatdenken, maar in kritische beschrijvingen van de wijze waarop de rechtsstaat als ideologisch concept fungeert in machtslegitimerende vertogen'. Het lijkt mij dat beide ondernemingen tot het wetenschappelijke domein behoren en dat naast of in interactie met

2 Willem Witteveen, *De denkbeeldige staat*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2000, p. 27-62, in het bijzonder p. 46.

machtskritische analyses ook normatieve argumentaties wenselijk zijn over de verdere ontwikkeling van rechtsstatelijke idealen in telkens veranderende maatschappelijke omstandigheden. Ik zie ook niet goed in waarom het principieel onmogelijk zou zijn het huis van de rechtsstaat als vehikel te gebruiken voor een dergelijke machtskritische en normatieve analyse.

Van Klink meent kennelijk dat het concept van een huis in zo sterke mate met veiligheid en harmonie wordt geassocieerd dat het niet mogelijk is om nog over macht en geweld te praten. Ook als hij daarin gelijk zou hebben (wat ik betwist), wordt juist door de leefbaarheid van de levende rechtsstaat met behulp van een woon-metafoor te benadrukken een sterk en zinvol contrast gecreëerd met andere conceptuele ordeningen die macht en geweld in de staat vrij baan geven. In het terrorismedebat worden vaak redeneringen vernomen die niet met de huis-metafoor te verenigen zijn. Bijvoorbeeld het politiek conservatieve argument dat terrorisme een soort permanente *oorlog* is tegen de staat (let op de metafoor!), dat de staat het domein (de biotoop) is van het Nederlandse volk, dat de staat dus logisch voorafgaat aan de rechtsstaat, en dat de veiligheid van de staat derhalve voorgaat, hoe spijtig ook, op alle mooie rechtsstatelijke idealen en op de door de Grondwet gewaarborgde vrijheden. Volgens die redenering leven we immers niet in een rechtsstaat, maar in een staat en is de rechtsstatelijke ideeënwereld hooguit de fraaie inrichting van het kale veiligheidsarrangement. Door te zeggen dat het niet een staat, maar een rechtsstaat is waarin wij wonen, wordt althans een begin gemaakt met een verder dan natuurlijk nog te preciseren machtskritische analyse.

De machtskritische analyse van Van Klink zelf is kennelijk nog in ontwikkeling. Toch is al duidelijk dat een van de redenen voor zijn afwijzing van het huis van de rechtsstaat is dat dit beeld geen recht kan doen aan het dynamische en controversiële karakter van de ideeën van de rechtsstaat. 'Het gaat om tot in hun wezen betwiste en betwistbare begrippen waarmee rechten en beginselen worden aangeduid die in een voortgaande politieke discussie – hun steeds weer voorlopige – invulling krijgen en dus geen vaste, algemeen erkende betekenis kennen. Deze discussie wordt steeds tijdelijk en eenzijdig beslecht door een beslissing van het bevoegde gezag, waarbij niet noodzakelijk het beste argument wint. In een volgende ronde van het debat kan die beslissing weer worden herroepen door een andere of dezelfde juridische autoriteit.' In deze passage scheiden zich onze wegen. De eerste zin onderschrijf ik nog: de discussie over de rechtsstaat is een retorische strijd tussen *topoi*. Alleen is het niet een discussie die, zoals de tweede zin stelt, *beslecht* kan worden. Er is geen juridische autoriteit die in staat is om een eind te maken aan de retorische strijd over de betekenis van de rechtsstaat. Een autoriteit die zegt dat wel te doen, die dus op bindende wijze eenzijdig vaststelt wat de rechtsstaat heeft te betekenen, plaatst zich

zelf boven de rechtsstaat in plaats van er midden in. Oordelen over de betekenis van de rechtsstaat in een concrete situatie zijn idealiter (naar de maatstaven van de democratische rechtsstaat zelf) gedeelde oordelen die door alle betrokkenen onderschreven worden. Als een dergelijke overeenstemming bereikt wordt, is dit het voorlopige einde van de strijd tussen visies en interpretaties; dat einde van de strijd kan echter niet eenzijdig afgekondigd worden. Vaak is consensus over de rechtsstaat schijn, niet werkelijk gedragen, gemanipuleerd. Daar liggen dan meteen aangrijppingspunten voor machtskritiek.

Rechtsstatelijke normen en beginselen zijn dus niet naar analogie met een wet of een besluit vast te stellen, zelfs niet voorlopig of tijdelijk; er bestaat geen juridische bevoegdheid om over de betekenis van de rechtsstaat bindend te beslissen en dat is in het rechtsstatelijke discours zelf een onmogelijkheid. Er vindt bij Van Klink een verwarring van niveaus plaats: de strijd over de rechtsstaat speelt zich af op een ander vlak als een rechtsgeding. Rechtsstatelijke normen en beginselen drukken de normatieve achtergrond uit waar alle deelnemers, dus ook de minder machtige deelnemers, aan het democratische vertoog zich op beroepen (met alle verschil van mening en strijd die daarbij komt kijken). Als het waar zou zijn, zoals Van Klink stelt, dat de elementen van de rechtsstaat een metaforisch gevecht op leven en dood met elkaar voeren, is er geen scheidsrechter die een dergelijke strijd op gezaghebbende wijze kan beslechten. Strijd tussen verschillende visies op de ideeën en idealen van de rechtsstaat is een strijd zonder arbiter, een strijd die de deelnemers alleen voor zichzelf kunnen beoordelen.

7 Wisseling van metaforen

Door mij in dit debat met Van Klink te begeven bereik ik intussen echter wel een grens aan wat er didactisch mogelijk is met de metafoor van het huis van de rechtsstaat. Van Klink heeft gelijk dat het ongewoon is je de inrichting van een huis voor te stellen als een permanent debat (al zijn er wel huishoudens waarvoor dit opgaat). Een reflectieve en contextualistische metaforologie is niet van een bepaalde beeldspraak afhankelijk, maar moet verschillende metaforen of modellen naast elkaar gebruiken. In mijn WRR-studie over de wending van rechtsstaat naar rechtsstatelijkheid gebruikte ik de metafoor van het huis van de rechtsstaat naast andere metaforen (waaronder de structurerende metaforen van de staat als organisme en als netwerkorganisatie en van politiek als theater). Een van de argumenten voor de wending van rechtsstaat naar rechtsstatelijkheid was dat we op een andere manier tegen de rechtsstaatgedachte moeten aankijken: niet uitsluitend als een verzameling kenmerken die

een fatsoenlijke democratische staat typeren, meer als een open repertoire van rechtsstatelijke kwaliteitsmaatstaven die weliswaar ontwikkeld zijn om overheidsoptreden te beoordelen maar die breder toepasbaar zijn op alle organisaties die over macht beschikken om het leven van mensen te beïnvloeden. Ik kon met de beeldspraak van het huis wel een begin maken met het illustreren van die stelling (namelijk door de diversiteit van de elementen van de rechtsstaatedachte te benadrukken, de centrale positie van het legaliteitsbeginsel te ondergraven en het onvoltooide karakter van het hele bouwwerk te onderstrepen), maar ik kon daarmee niet uitleggen waartoe die rechtsstatelijke kwaliteitsmaatstaven dienen. Ik stapte toen over op de metafoor van het afwegen van belangen, die aloude juridische beeldspraak die een topische benadering van elkaar tegensprekende overwegingen ondersteunt. Topische oordeelsvorming (ontleend aan de retorische situatie van de rechtszaal) werd zo een model voor de oordeelsvorming door burgers en ambtsdragers van de democratische rechtsstaat.

Het gaat mij dus uiteindelijk om een republikeins te noemen wending van rechtsstaat naar rechtsstatelijkheid, waarbij de rechtsstatelijke kwaliteitsmaatstaven als *topoi* gebruikt worden in publieke deliberatie. Dat is een haast onbegrijpelijk abstracte stelling waarvoor ik nu een passende metafoor zoek. Zou het helpen om het huis van de rechtsstaat met zijn verdiepingen en kamers waarin de elementen van de rechtsstaat zijn ondergebracht, weer te verlaten? En waar staan we dan? Ik zou zeggen: in een onzichtbare stad, in een publieke ruimte met gebouwen en pleinen, straten en huizenblokken, poorten en paleizen. Het is een stad waarin de verbeelding alle elementen van rechtsstatelijkheid een plaats geeft, waarin het Legaliteitsbeginsel misschien het parlamentsgebouw is dat gelegen is aan het centrale Plein van de Publieke Zaak, waarin grondrechten als hoge torens de stad ruimtelijk verdelen, enzovoorts. Die stad is onzichtbaar, omdat het een ideële stad is die tot uitdrukking komt in verhalen en betogen en die er in ieders ogen anders uit kan zien.³ De stad van de rechtsstaat is ook onzichtbaar, omdat er wel degelijk een kenmerkende manier van leven is, dagelijkse praktijken, gevestigde instituties, rechtspleging en machtsuitoefening en het voor de inwoners vaak helemaal niet duidelijk is wat deze praktische manifestaties te maken hebben met de ideale stad.⁴ De metafoor DE RECHTSSTAAT IS EEN ONZICHTBARE STAD ligt conceptueel niet zo ver ver-

3 'Alleen in de verslagen van Marco Polo lukte het Kublai Khan, door de tot instorting gedoemde muurmassa's en torens heen, het fijne netwerk te onderscheiden van een structuur, zo ragfijn dat zij ontsnapte aan de beet van de termieten.' Italo Calvino, *De onzichtbare steden*, Amsterdam: Bert Bakker 2001, p. 11.

4 Zie de verhalen over de steden Tecla en Berenice in Calvino, *De onzichtbare steden*, p. 119, p. 147-148.

wijderd van DE RECHTSSTAAT IS EEN HUIS, het is er een voor de hand liggend complement van.⁵

Als ik op deze wijze over een passende metaforische ordening reflecteer, brengt het beeld van de onzichtbare stad mij meteen bij een volgend beeld. Want die stad is, evenmin als het huis, alleen een bouwwerk; er wordt in geleefd, er worden besluiten genomen, er vindt debat plaats en strijd over de juiste inrichting van de publieke ruimte. Daarbij maken de debatterende en strijdende partijen gebruik van de topiek die de normatieve achtergrond van hun opstelling vormt. Dat maakt de onzichtbare stad van de rechtsstaat tot een symbolisch decor waarin die beraadslagingen, die strijd, die afwegingen, die interpretaties plaatsvinden. En zo kom ik opeens in het conceptuele domein van de structurerende metafoor van politiek als theater: de rechtsstaat als een normatief decor dat topoi bevat voor de politieke praktijk en het openbare debat.

Huis, stad, decor: de rechtsstaat voorgesteld in verwante, maar niet-identieke beeldspraak. De topiek is echter een verbindende schakel.⁶ Ook in de tijd, want de metafoor van het huis waarin argumentaties worden ondergebracht, is rechtstreeks ontleend aan de retorische geheugenkunst uit de klassieke oudheid. De spreker stelde zich daarbij in gedachten een huis met vele kamers voor, om vervolgens deze kamers een voor een te bevolken met de onderdelen van het betoog. De belangrijkste argumenten werden bij opvallende – en daarom memorabele – voorwerpen in dat bedachte huis ondergebracht. (De klassieke retorica van *Ad Herennium* noemde als voorbeeld beelden die met kronen en mantels versierd zijn, of ontsierd met bloed, modder of rode verf zodat de vorm frappanter wordt en de beelden makkelijker onthouden worden.)⁷ Als de spreker vervolgens tijdens het debat in gedachten het door hem ingerichte huis in de juiste volgorde doorliep, trof hij in elke kamer de argumenten aan die er bij de bedachte beelden waren opgeslagen. Zo kon een rijk repertoire aan argumentaties worden gehanteerd. De geheugenkunst zorgde er bovendien voor dat de spreker altijd argumenten achter de hand had om op kritiek te reageren. Door zich in gedachten te blijven verplaatsen konden in het debat ook nieuwe verbanden worden gelegd tussen argumentaties uit verschillende verdiepingen of kamers. Het is een methode die werkt, nog steeds. Er is in onze omstandigheden weer behoefte aan een topische geheugenkunst, omdat

5 Zie verder Witteveen, *De denkbeeldige staat*, p. 203-209.

6 In meer dan een opzicht. In de wetenschapsfilosofie wordt de topiek gezien als onderdeel van een retorische benadering van wetenschappelijk onderzoek als een speciale vorm van de *inventio*. Lawrence J. Prelli, *A Rhetoric of Science. Inventing Scientific Discourse*, Columbia: University of Southern Carolina Press 1989, p. 62-79.

7 Frances A. Yates, *De geheugenkunst*, Amsterdam: Bert Bakker 1988, p. 12-38, in het bijzonder p. 21.

het moeilijk en belangrijk is zichzelf en elkaar aan de verworvenheden van de rechtsstaat te herinneren in het tumult van turbulente maatschappelijke veranderingen. Dat zogenaamde huis van de rechtsstaat is in werkelijkheid meer een onzichtbare stad die het decor vormt voor onze beraadslagingen.

Summary

Does it make sense to use a metaphor, and then in particular the metaphor of the house with many mansions, to introduce students to the complex heritage and contemporary developments relating to the rule of law? Witteveen argues that it does: the picture of a house with a number of floors and interconnected spaces can serve to underline the historical and social construction of the ideal of legality. The metaphor allows for conceptual extensions (renovating a house, living in a house, fighting over a house) that can subsequently be used to highlight contemporary debates about legality. In order to use metaphor didactically in a context-oriented and reflective way, a pragmatic theory of metaphor is needed. All metaphors are selective cognitive instruments. It is impossible to capture all relevant themes relating to the rule of law in one image. This is why Witteveen argues for reflective metaphor switching: the rule of law can be seen as a house but also as a city or as a stage.